

1699. aastal Tallinnas trükitud „Kässi-Ramatu” tõlkimisest

KAI TAFENAU

XVII sajandi kaks viimast kümnendit on eesti kirjakeele ajaloos tuntud tuliste keele-vaidluste ajana. 1680. aastate teisel poolel oli peamine tüliõun tallinnakeelne Uue Testamendi tõlge, mille toimetamiseks ja trükieelseks ülevaatuseks tulid Eesti- ja Liivimaa pastori kahel korral kokku n-ö piiblikonverentsidele (Piiblikonverentsid 2003). Erimeelsuste tõttu see enne Põhjasõda trükki ei jõudnudki, vaid ilmus 1715. aastal. Uue Testamendi tõlkest alguse saanud lahkkelid laienesid peagi kirikulaulude tõlgetele ning omajagu kriitikat sai ka Eestimaa konsistooriumi ühe tolle aja autoriteetsema hingekarjase, Keila pastori Anton Heidrichi katekismuseõpetus (Tafenau 2011; Eesti keelemõte 2023: 458–459). Lahkkelide lepitamatust illustreerivad mitmekõitelised tallinnakeelsed kirikukäsiraamatud, mida ilmus 1690. aastatel koguni kaks komplekti: „Ehstnisches Hand-Buch, Für die Pfarr-Herren und Haus-Väter selbigen Fürstenthumbs” („Eestikeelne käsiraamat selle vürstkonna pastorigele ja majaisadele”) Tallinnas (1693) ja „Ma Kele Koddo ning Kirgo Ramat” Riias (1694–1695). Ootuspärane on ka see, et vastastikku keelati teises provintsis välja antud raamatute kasutamine (Eesti keelemõte 2023: 42–43).

Nende mahukate teoste ja kirgi kütnud vastuolude varju on jäänud üks raamatuke, mille väljaandmisel pidid Eesti- ja Liivimaa vaimulikud Rootsi kuninga korraldusel koostööd tegema: 1699. aastal Tallinnas trükitud „Kässi-Ramat, Kumma sisse on kokkopantut, Kuida Jummalatenistust, CHristlikko Kombede nink Kirko-Wiside ka meie Ma Koggoduste sees peap peetama nink techtama”. Tegemist on Rootsi 1686. aasta kirikuseaduse ettekirjutustest lähtudes välja antud agendaga ehk kirikupalatuste käsiraamatuga, kus kümnes peatükis antakse vaimulikele juhiseid nende peamiste töövaldkondade kohta: kuidas toimetada ristimist, pidada jumalateenistust, sõlmida abielu, kuidas käituda pärast sünnitust kirikusse tulnud naise-tega, kuidas kohelda haigeid ja ahastuses inimesi, kuidas matta surnuid ja kõnelda surmamõistetutega. Raamatu lõpetab valik palveid. Seda on nimetatud kõige esinduslikumaks Tallinna trükkali Christoph Brendekeni trükitud eestikeelseks raamatuks (Annus 2000: 140).

Rootsi keeles trükiti agenda 1693. aastal ja kuninga korraldusel tuli see välja anda ka mitmes teises Läänemere ääres kõneldavas keeles: Stockholmis saksa keeles, Turus soome keeles, Tartus läti keeles ja Tallinnas eesti keeles (Westling 1900: 278). Soomekeelne väljaanne ilmuski Turus juba järgmisel aastal (Käsi-Kiria 1694), saksa- ja lätikeelne jõudsid trükki alles 1708. aastal Riias (Hand-Buch 1708; Rohkas-Grahmata 1708). Erinevalt teistest tol perioodil ilmunud eestikeelsetest vaimulikest raamatutest, mida anti paralleelselt välja nii Tallinna kui ka Tartu keeles, polnud agendat algusest peale kavas Tartu keeles välja anda.

Selle tõlke ettevalmistavast etapist on Tartus Rahvusarhiivis säilinud kaks käsikirja. Tutvustan mõlemat siinses artiklis ning püüan arhiiviallikate najal täpsustada nende koostamise aega ja nende kohta tõlke ettevalmistamise ja avaldamise loos. Käsikirjade autorsuse selgitamiseks on kõigepealt tarvis saada arhiiviallikate põhjal ülevaade sellest, kes ja millal agenda tõlke kallal töötasid. Selle raamatu tõlkijate, tõlke ülevaatajate või korrektoritena on nimetatud tervet hulka Eestimaa pastoreid. Lisaks tegelesid tõlkega Liivimaa ülemkonsistooriumi määratud isikud, kelle nimed pole mulle teadaolevates allikates mainitud.

Agenda tõlkimise käik

1699. aastal trükitud eestikeelne agenda pole uurijate tähelepanu eriti köitnud. Gustaf Oskar Fredrik Westling on 1900. aastal ilmunud artiklis pühendanud sellele kaks sisutihedat lõiku, kus ta kirjeldab Eestimaa konsistooriumi kirjavahetuse ja protokollide põhjal lühidalt tõlketöö etappe ja mainib enamikku sellega seotud vaimulikke (Westling 1900: 278–279; vt ka Annus 2000: 140–141). Lisandusi sellele leidub raamatus „See kuningas sest auvust, põrgukonn ja armutaim. Eesti keelemõte 1632–1732” (Eesti keelemõte 2023: 43–44). Kristiina Ross (2023a: 360–365) on hiljuti analüüsinud agenda sisuosale eelnevat kuningliku korralduse tõlget, mille autoriks on põhjust pidada Johann Hornungit. Järgnevas lisan seni avaldatule veel mõne täpsustuse peamiselt Eestimaa konsistooriumi materjalide hulgast ning annan üksikasjalise ülevaate tõlkimise käigust ja tõlketööga seotud vaimulikest. Arhiivimaterjalides räägitakse sellest teosest üldjuhul kui käsiraamatust (sks *Hand-Buch*), kuid selguse huvides nimetan seda alljärgnevas agendaks, et vältida segiajamist selleaegsetes dokumentides sageli jutuks tuleva käsi- ja koduraamatuga, mida samuti nimetati tihti lihtsalt käsiraamatuks.

Kuningas Karl XI andis agenda eesti keelde tõlkimise kohta Eestimaa konsistooriumile korralduse 1694. aasta 7. novembril. Eestimaa konsistoorium pidi koostama tõlke, mille Liivimaa ülemkonsistoorium pidi seejärel Tartus üle kontrollima. Kui tõlkes oli üksmeelele jõutud, tuli sellest kuningale teada anda ja seejärel pidi kuningas andma trükiraha. (Westling 1900: 278)

Et tõlketöö käiku oleks lihtsam jälgida, jagan selle etappideks vastavalt sellele, kuidas vaheldus seltskond, kellele töö parajasti oli usaldatud.

I etapp. Esimesed korraldused tõlketöö kohta tehti 6. veebruaril 1695 Eestimaa vaimulikkonna sinodil. Määrati viis rootsi keele oskajat, kes pidid raamatu viivitamata rootsi keelest eesti keelde tõlkima: Harju-Madise pastor Gabriel Herlin, Harju-Risti diakon Gustav Johann Laurentii, Keila pastor Johann Wilcken, Juuru adjunktpastor Helmich Reinhold Ludwig ja Nissi pastor Josua von Linwall (RA, EAA.1187.2.379, l 36). Nimetatud pastoritest olid Rootsis sündinud Herlin ja Linwall, kes mõlemad olid õppinud Uppsala ülikoolis. Valmivat tõlget pidi edaspidi võrreldama saksakeelse versiooniga, kui see Stockholmist tuleb (RA, EAA.1187.2.379, l 36).

22. mail 1695 loeti konsistooriumis ette Turu piiskopi Johannes Gezelius noorema kiri piiskop Joachim Salemannile. Gezelius teatas, et oli koos selle kirjaga

kuninga korraldusel saatnud piiskopile viis eksemplari Turus trükitud soomekeelset käsiraamatut, nagu piiskop oli soovinud. Gezelius mainib veel, et ta oli pastor Herlini kirja peale juba varem saatnud piiskopi nimele ühe oktaavformaadis soomekeelse eksemplari. Veel selgub, et Gezelius saatis piiskop Salemannelle ka eksemplari, mille kuningas oli määranud Riia ja Saaremaa superintendentidele, ja palus tal need edasi toimetada. (RA, EAA.1187.2.379, l 177–177p) Üks neist viiest soomekeelse agenda eksemplarist anti konsistooriumi protokoll järgi Tallinna Püha Vaimu kiriku pastoreile Johann Schwabele ja üks Tallinna Kaarli kiriku soome koguduse pastoreile, Soomes sündinud ja Turu ülikoolis õppinud Nicolaus Indraeusele. Ühtlasi tuli jutuks agenda tõlkimise seis, kuid et kedagi tõlkijatest polnud kohal, tehti Lääne-Harju praostile Caspar Costerusele ülesandeks selle asjus järele küsida ja tõlkijaid tagant utsitada. (RA, EAA.1187.2.13, l 51–51p) Juba järgmisel päeval teatas Keila pastor Wilcken konsistooriumile, et pool agendat olevat tõlgitud (RA, EAA.1187.2.13, l 53p).

31. juulil 1695 andis Schwabe konsistooriumile teada, et Linwall oli saatnud talle käsiraamatu eessõna ja soovinud, et määrataks mõned isikud, kes selle üle vaataksid. Konsistoorium otsustas, et nad peaksid kõigepealt kogu agenda ära tõlkima, küll edaspidi korraldatakse selle ülevaatamine. Tõlget võis Schwabe senikaua enda käes hoida, kuni ülejäänud lisandub. (RA, EAA.1187.2.13, l 72) Mida selle eessõna all silmas peeti, pole päris selge. Rootsikeelse väljaande juhatavad sisse Karl XI plakat korraldusega käsiraamat kasutusele võtta ning kunagise Uppsala peapiiskopi Petrus Keniciuse eessõna. Eestikeelse väljaande sisuosale eelneb ainult kuningas Karl XI korraldus, kuid selle tõlkis ilmselt Johann Hornung (Ross 2023a: 360–365).

II etapp. Tõlke valmimiseni ei läinudki enam kaua: pisut vähem kui kuu aega hiljem, 21. augustil, esitasid tõlkima määratud pastoriid oma töö tulemuse ning konsistoorium otsustas kirjutada Maa-Lääne praostile ja Märjamaa pastoreile Andreas Knüpfferile, et ta koos Mihkli pastori Heinrich Göseken noorema, Hanila abipastori Johann Zimmermanni ja Vigala pastori Bengt Johann Himseliga tõlke üle vaataks. Märkused paluti teha eraldi paberile. (RA, EAA.1187.2.13, l 74p)

III etapp. Uuesti tuli agenda tõlge Eestimaa konsistooriumis jutuks järgmise aasta algul. Konsistooriumi 8. jaanuari 1696. aasta protokollis on märgitud, et sellega tuleb ükskord lõpule jõuda, ning nimetatud neli uut pastorit, kes pidid tõlke üle vaatama: Järvamaa praost ja Järva-Peetri pastor Johannes Schoppius, Tallinna Püha Vaimu kiriku pastor Johann Schwabe, Haljala pastor Joachim Balecke ja Tallinna Kaarli kiriku soome koguduse pastor Nicolaus Indraeus (RA, EAA.1187.2.14, l 8p). Vaid paari nädala pärast, 24. jaanuaril, tõi Schwabe ülevaadatud tõlke tagasi ning otsustati, et see tuleb puhtalt ümber kirjutada (RA, EAA.1187.2.14, l 16p). Teema oli taas päevakorral 29. jaanuaril, kui otsustati, et ülevaadatud tõlge tuleb Tartusse saata (RA, EAA.1187.2.14, l 19p). Veebruari algul saadetigi käsikiri Tartusse ülem-superintendent Johann Fischerile ja Liivimaa ülemkonsistooriumile (Westling 1900: 279, 298).

Kaaskirjas mainiti, et tõlke kallal oli juba töötanud kolm rühma Eestimaa pastoreid, kuid et kirjaviisile polevat nad esialgu kuigi palju tähelepanu pööranud, sest see tulevat korrektuuris viimase lauluraamatu järgi seada. Kahtlemata peeti silmas

1693. aastal Tallinnas ilmunud tallinnakeelset lauluraamatut, millest on säilinud hulk erineva trükilaoga eksemplare: osa nn vahelmisele ehk *medium*-kirjaviisile omase läbikriipsutatud *h*-tähega, osa tavalise *h*-ga (Annus 2000: 122–124). Eestimaa konsistoorium palus Liivimaa ametivendadelt, et nad käsikirja pärast ülevaatamist tagasi saadaksid ja oma märkused eraldi poognale kirjutaksid, mille pidi hõlpsamaks muutma asjaolu, et Tallinnast saadetud eksemplar oli pagineeritud. Teiseks paluti, et tõlke ülevaatamist ei usaldataks neile, kes olid seotud äsjase vastutustundetu ja paljusid juba lahkunud vaimulikke ja Eestimaa konsistooriumi ülimalt solvava eessõnaga ning olid andnud põhjust kahtlustada, et nad alati vastu vaidlevad, või siis soovisid tarbetuid uuendusi ja sekeldusi. (SRA, Livonica II, vol. 409)

Solvava eessõna all mõeldi 1694.–1695. aastal Riias ilmunud tallinnakeelse käsiraamatu „Ma Kele Koddõ ning Kirgo Ramat” eessõna, mille autor oli Adrian Virginius. Käsiraamatu kokkupanemise oli Fischer teinud peale tema veel Põhja-Tartumaa praosti ja Laiuse pastori Reiner Broockmanni, Pilistvere pastori Johann Daniel von Bertholdi, Suure-Jaani pastori Magnus de Moulini ja tol hetkel ilmselt kindla positsioonita Johann Hornungi ülesandeks. (Eesti keelemõte 2023: 264–269, 303) Nendega poleks Eestimaa konsistoorium hea meelega koostööd teinud.

IV etapp. Neid, kes käsikirja Liivimaal üle vaatasid, teadaolevates allikates nimepidi ei mainita. Kindlaid andmeid on vaid ühe isiku kohta, kellele sealne konsistoorium selle tõlke asjus korralduse andis, ja tema – Johann Hornung – kuulus just eelmainitud, Eestimaa konsistooriumi jaoks ilmselt ebasoovitavate isikute ringi. 9. novembril 1696 teatas ta Liivimaa ülemsuperintendentile ja ülemkonsistooriumile, et oli hiljuti Tartus üle vaadatud ja eesti keelde tõlgitud rootsi agenda puhtalt ümber kirjutatud ning lisaks tõlkinud kuninga plakati ja peapiiskopi eessõna. Teksti ümber kirjutades oli ta enda sõnul hästi läbimõeldult muutnud siin-seal mõnda sõna, mis oli ülevaatusel kahe silma vahele jäänud. Tõlgetest rääkides palus ta juba ette vabandust nende kohtade pärast, kus ta võis olla eksinud, sest enda sõnul ei osanud ta rootsi keelt ja tal polnud seekord võimalik teistelt selle kohta täpset juhust saada.¹ (Eesti keelemõte 2023: 273–275) Sama kirjaga saatis ta Tartusse tähelepanekud 1693. aastal Tallinnas trükitud tallinnakeelse käsiraamatu kohta. Vastav dokument on pealkirjastatud kui „Märgukiri tallinnaeestikeelse käsiraamatu kohta” (Eesti keelemõte 2023: 276–284) On tähelepanuväärne, kust Hornung oma kirja saatis – Eestimaalt Jüri kiriku juurest, kus oli parajasti kirikuõpetajaks tema õpingukaaslane Petrus Koch, kes olemasolevate allikate järgi polnud agenda tõlkimisega kuidagi seotud.

Tartust saadeti tõlge varsti omakorda Tallinna. 2. detsembril 1696 loeti Liivimaa ülemkonsistooriumi dateerimata kiri Eestimaa konsistooriumis ette (RA, EAA.1187.2.14, l 137p). Tavapärase viisakustega vormistatud kiri, millele olid alla kirjutanud ülemsuperintendent Johann Fischer ise, Tartu ülikooli professoritest konsistooriumiliikmed Olaus Moberg ja Gabriel Skragge ning professor Laurenz (Lars) Molin, oli küllaltki teravas toonis. Kirjutajad nentisid kõigepealt, et nad oleksid eelistanud, kui neid oleks sellest tööst säästetud, sest kui sealtpoolt (st Liivimaalt)

¹ „[---] auch vor dießmahl von andern keine genaue Belehrung darüber haben können [---]” (SRA, Livonica II, vol. 409).

oli varem seesuguste asjade puhul midagi öeldud või heatahtlikult ette võetud, oli seda pahaks pandud. Kuninga korralduse tõttu olid nad – siin pole ilmselt mõeldud kirjale allakirjutanuid, vaid Liivimaal sisulist tööd teinud keeleoskajaid – siiski kokku tulnud ja neile saadetud töö üle vaadanud, kuid kohe alguses märganud, et korrektuur nõuaks rohkem aega ja tööd kui uue tõlke tegemine, isegi kui see seisnukuks mitmesugustest ebaõnnestunud väljenditest rääkimata üksnes tõlke kohendamises B. J. H. märkuste järgi (nendest lähemalt allpool), mis olid samuti Liivimaale saadetud ja olid eesti keelega igati kooskõlas.² Sellepärast olidki nad otsustanud lasta terve raamatu kõige parematel keeletundjatel uuesti tõlkida ja saatsid nüüd selle tõlke koos Eestimaa saaduga tagasi palvega see läbi vaadata ja lahkelt teada anda, kui seal peaks olema midagi parandada. Järgnes pikem nõrdimusavaldus selle üle, et Eestimaa konsistoorium oli püüdnud ette kirjutada, kellele ei tohiks tõlke ülevaatamist usaldada. Sest esiteks polevat nemad kunagi võtnud endale voli Eestimaa konsistooriumile nende ametitoidetuste kohta ettekirjutusi teha ning teiseks ei teadvat nad Liivimaa vaimulikonna hulgas selliseid mehi olevatki, kelle kohta saaks pruukida nii karme hinnanguid, nagu Eestimaa konsistoorium oli andnud. Nemad olevat seni olnud koos kõigi õigeusklike teoloogide ja mõistlike inimestega seisukohal, et iga kristlane peab oma annet kasutama Jumalale auks. Kui keegi on selleks andeks saanud keeleoskuse, siis on tal juhul, kui ta leiab, et puuduliku keeleoskuse tõttu – mis ei tee küll kedagi häbiväärseks või heterodoksseks – on raamatus, mida võib omal kombel võrrelda usutunnistuskirjadega, sisutuid, sobimatuid või usutõdedega vastutulus olevaid mõtteid, kohustus see avalikuks teha, et ennetada või kummutada valesid ettekujutusi, mida lihtsameelsed inimesed selliste väljendite toel endale ristiusu kohta loovad. (RA, EAA.1187.2.380, l 407–409)

Kuigi seda pole kirjas otsesõnu mainitud, võis koos sellega Eestimaa konsistooriumisse jõuda ka Hornungi eelmainitud märgukiri 1693. aastal Tallinnas ilmunud tallinnakeelse käsiraamatu kohta. Vähemalt on see praegu Hornungi kirjutatuna Eestimaa konsistooriumi arhiivis (RA, EAA.1187.2.736:2, l 3–3p, 6–7; eestikeelses tõlkes Eesti keelemõte 2023: 276–284). Liivimaalt saadetud kirjas öeldakse ainult, et Eestimaa konsistooriumile ei tohiks olla teadmata, kui lahkelt ja sõbralikult on Liivimaa esindajad juba palju aastaid palunud, et Tallinna käsiraamatus leiduvad vead parandataks.

Huvitaval kombel viitab ka Hornung oma märgukirjas B. J. H. koostatud grammatilistele tähelepanekutele, mille kuninglik konsistoorium oli Tallinnast „siia”, st Liivimaale, saatnud ning mis olevat olnud õiged ja keeleliselt põhjendatud.³ Tundub, et nende märkuste seas olid näiteks tähelepanek, et eesti keeles peab põhiarvsõnale järgnev nimisõna olema ainsuses, ning ettepanekud saksapärase keeruliste

² „[...] daß unterschiedliche incommoden Redenß-arten zugeschwiegen, wen die Version nur nach denen mit ubersanten observationibus B. J. H. so in allen der Ehstnischen Sprachen conform sind, eingerichtet werden solte, mehr zeit und arbeit zu derer correctur, alß zu einer neuen Version, erfordert würde [...]” (RA, EAA.1187.2.380, l 407p).

³ „[...] die von B. J. H. gestellte, und von E. E. königl. Consistorio aus Reval anhero gesandte Observationes Grammaticae, die ihre Richtigkeit und guten Grund in der Sprache haben [...]” (RA, EAA.1187.2.736:2, l 3–3p).

eituskonstruktsioonide lihtsustamiseks (Eesti keelemõte 2023: 278). Initsiaalide B. J. H. taga võib oletada Vigala pastorit Bengt Johann Himselfit, kes oli agenda tõlkimisega seotud tõlketöö II etapis, kuid selle kohta, millal ja mis asjaoludel Eestimaa konsistoorium Liivimaale mingid tema grammatilised tähelepanekud saatis, andmeid pole. Ülemkonsistooriumi kirjast jääb mulje, et need saadeti Liivimaale koos agenda tõlkega, kuid kirjas, millega koos Eestimaa konsistoorium agenda tõlke Liivimaale saatis, mingeid grammatilisi tähelepanekuid mainitud ei ole.

V etapp. Järgmise, 1697. aasta 10. veebruaril otsustati Eestimaa konsistooriumi sinodil, et Järvamaa praost Johannes Schoppius ja Lääne-Harju praost Caspar Costerus, Harju-Madise pastor Gabriel Herlin, Keila pastor Johann Wilcken, Harju-Risti diakon Gustav Johann Laurentii ja Juuru pastor Helmich Reinhold Ludwig peavad kahte tõlget võrdlema ja seal, kus nad leiavad, et Liivimaa oma on paremini õnnestunud, Eestimaal tehtud tõlget selle järgi parandama. Seejuures tuli jääda tavapärase kirjaviisi juurde. (Westling 1900: 279; RA, EAA.1187.2.15, l 12p–13) Enam-vähem sama pastorite rühm oli agenda tõlketöö I etapis eesti keelde tõlkinud.

Seekord ei edenenud töö ilmselt kuigi jõudsalt, vähemalt polnud sama aasta septembriks sellega veel ühele poole saadud. 17. septembril 1697 saadeti Tartust kiri palvega möödunud aastal Eestimaaale läkitatud tõlge tagasi saata (RA, EAA.1187.2.381, l 296). Seepeale otsustas Eestimaa konsistoorium, et Joachim Salemann, Wilcken ja Ludwig peavad 5. oktoobril kohale tulema ja osalema tõlgitud agenda ülevaatamisel (RA, EAA.1187.2.15, l 74). Määratud kuupäeval selle kokkusaamise kohta midagi protokollitud ei ole. Tõlke valmimisest teatas Eestimaa konsistoorium kuningas Karl XII-le alles 1699. aasta 25. mail ja samal aastal jõudis raamat ka trükki. Liivimaa ülemkonsistooriumiga enam teadaolevalt selle asjus nõu ei peetud. (Westling 1900: 279)

Nagu eeltoodust näha, on Eestimaa konsistooriumis agenda tõlkimisega tegelenud vaimulikud täpselt üles tähendatud. Seevastu „kõige paremaid keeletundjaid”, kes agenda Liivimaal uuesti tõlkisid, nimepidi nimetatud ei ole. Samas pole usutav, et Liivimaal oleks tõlkima pandud mehi, kes polnud varem tõlketööd teinud. Pigem võib arvata, et seda tegi sama seltskond, kes oli mõni aasta varem Riias tallinnakeelse käsiraamatu kallal töötanud, Adrian Virginius ehk välja arvatud, vähemalt ei maini ta seda episoodi oma autobiograafias (Eesti keelemõte 2023: 289–306). Eestimaa konsistoorium on 25. mail 1699 kuningale kirjutanud, et Liivimaa ülemkonsistoorium olevat lasknud uue tõlke valmistada ühel *studiosusel* (SRA, Bibliographica, vol. 4). *Studiosus*’eks nimetati tollal peale üliõpilaste ka selliseid isikuid, kes olid ülikoolis õppinud, kuid polnud veel leidnud kindlat töökohta. Eespool mainitud Liivimaa tõlkijate ringist oli tol ajal ainsana kindla ametikohata Hornung. Esmapilgul näib tema autorsusele vastu rääkivat asjaolu, et ta 1696. aasta novembris kirjutas Liivimaa ülemkonsistooriumile Eestimaalt ja nimetas oma ülesandena tõlke puhtalt ümberkirjutamist. See aga ei välista võimalust, et enne Jürisse minekut oli ta olnud Liivimaal ja kellegagi koos selle tõlke kallal töötanud. Seda näivad kinnitavat tema sõnad rootsi keelest tõlgitud tekstide kohta: ta palub juba ette vabandust võimalike vigade pärast, sest ta ei oskavat rootsi keelt ja tal polevat olnud seekord võimalik teistelt selle

kohta täpset juhatust saada. „Seekord” (*vor dießmahl*) näib viitavat sellele, et mingil varasemal korral oli see tal võimalik, ja miks ei võinuks see sündida koos kellegi teisega Liivimaal agenda tõlget üle vaadates ja ümber tõlkides.

Agenda käsikirjalised tõlked

Tartus Rahvusarhiivis Eestimaa konsistooriumi materjalide seas on säilinud vähemalt kaks agenda käsikirja: üks eraldi säilikuna (RA, EAA.1187.1.15; edaspidi käsikiri A) ja teine säilikus, mis sisaldab peale selle veel 1687. aastal Pilstveres üle vaadatud Uue Testamendi käsikirju (RA, EAA.1187.2.5322; edaspidi käsikiri B). Kummalegi pole märgitud ei tõlkija(te) ega ümberkirjutaja(te) nime(sid), nii et käsikirjade kirjutajate ja parandajate tuvastamiseks olen võrrelnud nende käekirju muude arhiivis leiduvate dokumentidega, peamiselt teadaolevalt tõlkega seotud isikute saksakeelsete kirjadega.

Käsikiri A on algselt olnud pagineerimata, ainult poognad olid tähistatud tähtede ja numbritega: A1, B, A2, C, D, E. Hiljem, ilmselt arhiivis, on lisatud lehenumbriid. Käsikirjas on 54 lehte ja see on kirjutatud nelja erineva käekirjaga. Kirjutajad pole teksti omavahel ära jaganud sisuliste üksuste kaupa, vaid kirjutaja vahetub koos leheküljega (nt l 5p–6, 38–38p) või mõnikord isegi keset lehekülge (nt l 37p). Kui võrrelda kirjutajate käekirju nende Eestimaa pastorite käekirjadega, kes olid teadaolevalt tõlketööga seotud, võib küllaltki kindlalt sedastada, et käsikirja on kirjutanud Gabriel Herlin, Johann Wilcken, Josua von Linwall ja Helmich Reinhold Ludwig. Käsikirjas leidub ka parandusi, eriti selle algusosas, kuid neid pole palju. Suurema osa parandustest on teinud Wilcken, mõned ilmselt Linwall ja üksikud kohe esimesel leheküljel võib-olla keegi kolmas.

Käsikirja B on tervikuna kirja pannud üks inimene – tõenäoliselt Heinrich Göseken noorem, kes on oma ilusa selge käekirjaga ümber kirjutanud ka Uue Testamendi käsikirja, mida toimetati 1687. aastal Pilstveres (Tafenau 2006: 266). Ilmselt juba põhiteksti kirjutamise käigus on Göseken lisanud leheservadele kommentaare ja paralleelvariante.

Käsikirja leheküljed on Gösekeni enda nummerdatud. See koosneb 96 leheküljest, millest puuduvad 39.–42. lehekülj. 33. lehekülje juurde on pandud eraldi pooleksmurtud paberileht, kuhu Linwall on kirjutanud oma versiooni sellele ja järgmisel leheküljel olevast palvest. Käsikirjas B on A-st märgatavalt rohkem parandusi. Neid on teinud vähemalt neli isikut, kellest kolm õnnestus mul identifitseerida: Johann Zimmermann, Bengt Johann Himself ja Joachim Balecke. Otsustades selle järgi, kes on kelle parandusi maha tõmmanud või täiendanud, võib oletada, et Zimmermann toimetab teksti esimesena, siis Himself, kes on kirjutanud teksti servale ka kommentaare (neist lähemalt allpool), tema järel Balecke ja lõpuks tuvastamata jäänud isik. Viimase muudatused on ühtlasi kõige ulatuslikumad, kuid erinevalt teistest pole neid 9. peatüki lõpulehekülgedel ega viimases, 10. peatükis, või on neid seal ainult mõni üksik – väiksemate paranduste autorit on mõnikord raske kindlaks teha. Kohenduste tõttu on algne tekst kohati raskesti loetav.

Grand pieste mit rose kirchhoff kirgese. Der
fimo grovel ou st x^{te}^{te}, nint se wogge, nint
se ames, sggamst amon.

Ernst u. d. Fräulein.

Or jffand Goudo sinne Schillomise, nint
jamitomise nint nint iggaust, Amen.

Und so lag ich stumm und schlief
 so tiefen Schlaf wie ein toter Mann und nicht
 mich rührend.

N. Balggat sinna oxra Jda Ruvrat. Sa

Dieß ist eine sehr gute Sache.

Wink Arit forma Olmisa. 18. Ja.

Der Jäger des Hais für Freuden und Lust
und Glück.

Ufæt sinna æggr júnala síða, íssa Dríba,
Veggjörst, Taura nint nag Lögja! h. Ja

[illegible]

Ustas sinne so pēga waino siſta uſſe pēga witi
 kiwto, pēgadi koggodis, pēgadi andi andiſe,
 ſinneſe sinne uſſa uſſatāpniſe, niſt jgawne
 Ello. Kol. Ja.

Joonis 1. Käsikiri A. Põhiteksti on kirjutanud Gabriel Herlin, parandused on teinud Johann Wilcken.
RA, EAA.1187.1.15, I 3p.

[illegible]

Joonis 2. Käsikiri B. Põhiteksti on kirjutanud Heinrich Göseken noorem, parandusi on teinud ilmselt Johann Zimmermann, Bengt Johann Himsel, Joachim Balecke ja praegu veel tundmatuks jääv parandaja. RA. EAA.11872.5322. lk 5.

Teksti parandajad pole töötanud käsikirja kallal koos, vaid üksteise järel. Nii on mõnes kohas tekkinud nende vahel omamoodi dialoog. Näiteks 3. leheküljel on tekstis alla joonitud fraas „eth temma woip tehhendatut sahda sinno Tarkusse Tehhendamisse ka” ning lehe servale kirjutatud „ich verstehe es nicht” (‘ma ei saa sellest aru’) ja teise käekirjaga sinna kõrvale: „ich auch nicht” (‘mina ka mitte’). Leheküljel 54 on tekstis piiblitsitaat (Mt 19:9): „Minna aggas ütlen teile: Ke hennast [?] omma Naisest lahhutap (kuß mitte Hohrusse perrast) nink wottap töise, se rikkutap erra se AbbiEllo, nink ke erralahhutatut koßip, se rikkutap kahß erra se AbbiEllo.” Selle juurde on Göseken lehe servale kirjutatud järgmise ladinakeelse märkuse: „*rikkutap*, a verbo *rikkutama*, quod est activum rikkuma est neutrum” (‘*rikkutap* sõnast *rikkutama*, mis on aktiivne [verb], *rikkuma* on neutraalne [verb]’). Selle alla on omakorda Himsel kirjutatud: „*rikkuma* et neutrum et activum est” (‘*rikkuma* on nii neutraalne kui ka aktiivne [verb]’).

Võrreldes käsikirju nii omavahel kui ka trükiversiooniga, selgub, et käsikiri A on varasem kui B, kuhu on tehtud hulgaliselt parandusi, tänu millele on see trükiversioonile lähedasem kui A. Et kõik neli käsikirja A kirjapanijat olid nende seas, kellele agenda tõlkimine kõigepealt ülesandeks tehti, peab see olema tõlketöö I etapi tulemus.

Göseken, Zimmermann ja Himsel kuulusid nende hulka, kes pidid I etapi tulemuse üle vaatama. Nagu eespool mainitud, paluti neil oma märkused teha eraldi paberile. Olemasolev käsikiri B aga näitab, et mingil põhjusel otsustas Göseken siiski kogu tõlke ümber kirjutada. Usutavasti ei teinud Göseken päris uut tõlget, vaid tema kirjutatud käsikiri B on käsikirja A ärakiri. Tõepoolest on kahe käsikirja sarnasus ilmne, kuid tegemist pole sõnasõnalise ärakirjaga. Näiteks eespool tsiteeritud Mt 19:9 kõlab käsikirjas A (l 30p) järgmiselt: „Minna aggas ütlen teile, ke oma naise henesest ärralahhotab, muido kud hohruße pärrast, ning wottab öhhe teise, se rikkub abbiello: Ning ke wottab öhhe teise, rikkub abbiello.” Lause lõppu on parandatud: „[---] Ning se ke wottap öhhe pärralle jättetut, rikkup sedda abbiello.” Selle näite puhul võib arvata, et Gösekeni märkus käsikirjas B sõna *rikkutap* kohta pidi õigustama tema vormivalikut. Kõrvalmärkusena olgu öeldud, et kuigi Göseken sellele siin käsikirjas rohkem märkusi pole pühendanud, oli aktiivsete ja neutraalsete verbide eristamine tema jaoks oluline teema, millele ta oli juba mõni aasta varem praost Andreas Knüpfferi tähelepanu juhtinud (RA, EAA.1187.2.376, l 473–473p). Agenda käsikirjas kasutab ta näiteks vorme *sünditatut sahwat* (käsikiri B, lk 1) (vrd käsikiri A, l 1 on samas kohas algul *sahwat sadut*, kuid seda on mitmel moel parandatud, nii et lõplik lahendus pole päris arusaadav; igal juhul oli üks vahevariant *siündiwat*) ja *errasunditanut* (käsikiri B, lk 3; vrd käsikiri A, l 2p: *errasundinut*).

Mõnikord langeb käsikirja A tehtud parandus kokku Gösekeni valikuga (B), näiteks:

A (l 2) algvariant: [---] eth temmal keiket kurjat himmot hucka sahwat [---]

A (l 2) parandatud variant: [---] Et temma sees keick kurjat himmut erraloppewat [---]

B (lk 3) algvariant: [---] eth temma sees keik kurjat Himmut erraloppewat [---]

Teisal on Göseken (B) kommenteerinud käsikirjast A üle võetud tõlkevasteid:

A (l 30p) algvariant: Kuß nemmad Pellete all seiswad, ütlep Prester, [---]

A (l 30p) parandatud variant: Kus nemmat Pellet (rihde) all seiswat, ütlep Prester, [---]

B (lk 55) algvariant: Kuß nemmat Sellet⁴ [?] Rihde alla seisawat, ütlep Prester.

Käsikirjas A on sõna *Pellet(e)* kohale tehtud ristike ja lehe servale kirjutatud ristikese juurde sõna *rihde*. Göseken on lehe serval kommenteerinud: „was die beide Wörter hier heissen sollen, verstehe ich nicht” (‘ma ei saa aru, mida need kaks sõna siin tähendama peavad’). Sõna *Pellet* ‘baldahhiin’ on võetud rootsikeelsest versioonis, kus vastav koht kõlab järgmiselt: „När the stå under pellet / säger Presten” (Hand-Bok 1693: 103).

Rootsi keelest otse üle võetud sõnu leidub käsikirjas A teisigi, nt *Se Drottning* ‘kuninganna’, mis on tekstis alla joonitud ja mille kohta servale tundub olevat kirjutatud *kunigl. Frauwa* (l 22). Käsikirjas B on selles kohas (lk 34) *se Kunninglikko Fraua*. Sõna *Fraua* on ilmselt selle käsikirja viimane parandaja asendanud sõnaga *Emmandatt*, mis on siis jälle maha tõmmatud ja taastatud endine tõlge, kuid trüki-versioonis on siiski *Kunninglikko Emmandad* (Kässi-Ramat 1699: 80).

Veel ühe toorlaenu näiteks võib tuua käsikirjas A (l 3p) esineva sõna *funt* (rts ‘ristimisnõu’): „Kus se laps sahb funti jures piddanut [---]”, vrd rootsi keeles: „När barnet hålles wid funten [---]”. Sõna *funti* on käsikirjas alla joonitud ja lehe servale kirjutatud sõna *weßi*. Käsikirjas B (lk 5) on vastav parandus juba tehtud: „Kuß se Lapß sahp Wee jures piddatut [---]”. Järgnenud toimetamise käigus on ilmselt Balecke asendanud sõna *Wee* väljendiga *pöha kastmiße* ning keegi teine konstruktsiooni *sahp piddatut* sõnaga *petaxe*. Trüki-versiooni on jõudnud variant: „Kui Lapß Ristmisse We päle petaxe [---]” (Kässi-Ramat 1699: 11).

Käsikirjade erinevustest hoolimata tundub, et B võib olla A ära kiri. Üks mõeldav põhjus, miks Göseken võis otsustada käsikirja ümber kirjutada, on sama, mis ajendas hiljem Liivimaal tõlget ülevaadanduid: võib-olla oli tema hinnangul tarvilik teha tõlkes rohkem parandusi, kui oleks võimaldanud konsistooriumi soovitatud toimetamisviis – kirjutada märkused eraldi paberile. Seega võiks Gösekeni pidada tõlketöö II etapi ehk esimese toimetamisringi esimeseks paranduste tegijaks. Talle järgnesid Zimmermann, Himsel ja lõpuks Balecke, kes kuulus juba tõlketöö III etapi osaliste hulka. Tema on ühel korral viidanud ka soomekeelsele tõlkele (lk 30). Nagu eespool mainitud, oli käsikiri kolmanda, 8. jaanuaril 1696 määratud pastorige grupi käes pisut rohkem kui kaks nädalat, 24. jaanuarini, mis tundub olevat liiga lühike aeg selleks, et kõik neli III etapi osalist (Schoppius, Schwabe, Balecke, Indraeus) oleksid jõudnud käsikirja ükshaaval üle vaadata. Võimalik, et nad toimetasid seda koos ja

⁴ Ilmselt on sõnakuju *Sellet* ümberkirjutamisel tekkinud viga. Sõna algustäht on hiljem korrigeeritud *P*-ks, kuid seejärel on terve sõna tugevalt maha kriipsutatud. Käsikirja B viimane parandaja on maha tõmmanud ka sõna *Rihde* ja kirjutanud selle asemele *Waiba*, mis on ka trüki-versioonis (Kässi-Ramat 1699: 115).

Balecke pani kirja kõik kollektiivselt heaks kiidetud parandused, või siis delegeeritigi ülevaatamine ainult Baleckele.

Kui nüüd oleks käsikiri konsistooriumi korralduse kohaselt puhtalt ümber kirjutatud, oleks olnud loomulik, et võimalikud järgmiste ringide parandused oleks tehtud juba uude käsikirja, kuid nagu öeldud, on pärast Balecket veel keegi käsikirja parandanud. Käekirjade võrdluse alusel ei tundu see olevat ei Schoppius, Schwabe ega Indraeus, kes pidid tõlke üle vaatama koos Baleckega, ega ka mitte Knüpffer, kes pidi seda tegema koos Gösekeni, Zimmermanni ja Himseliga. Tundub, et siin on kolm võimalust: kas käekirjade võrdlus ei andnud adekvaatset tulemust või oli tõlke ülevaatusse kaasatud keegi, keda konsistooriumi dokumentides pole mainitud, või tehti viimased parandused käsikirja pärast seda, kui see oli Liivimaalt tagasi jõudnud, ja enne Tartusse saatmist seda puhtalt ümber ei kirjutatudki. Kui vaadata käsikirja viimaseid lehekülgi, kus viimase parandaja korrektiive ei ole, ei tundugi see mõeldamatu: ülejäänud asjaosalistel on parandusi olnud vähem ja nad on need kirja pannud vaoshoituma käekirjaga, nii et nende parandustest hoolimata oleks olnud võimalik käsikirja hõlpsasti tutvuda.

Viimased parandused tehti käsikirja B seega hiljemalt 1697. aasta sügisel, kui Liivimaa ülemkonsistoorium oma tõlke Eestimaa konsistooriumilt tagasi küsis, ja sel juhul peaksid need olema tehtud Liivimaalt saadud tõlke alusel. Viimase ringi paranduste seotusele Liivimaa keeletundjatega näib viitavat ka üks kõnekas muudatus: leheküljel 66 on nimelt sõna *kaibap* asendatud sõnaga *kiunup*. Verb *kiunuma* on Kristiina Rossi (2023b: 425) andmetel aga üks neist kahest verbist, mida on kasutatud 1694. aastal Riias trükitud tallinnakeelses lauluraamatus, kuid mida varasemas kirjasõnas mujal polegi registreeritud ning mida ei kasutata ka hilisemates lauluversioonides. Paraku ei õnnestunud mul käekirja järgi leida nende paranduste kirjanijat ka viimases etapis tõlketöösse kaasatute hulgast (varem juba mainituile lisaks Caspar Costerus, Gustav Johann Laurentii ja Joachim Salemann). Välistada võib ka Liivimaa pastorid, kes olid varem eestikeelse kirjanduse väljaandmisega seotud olnud (Johann Daniel von Berthold, Reiner Broockmann, Magnus de Moulin, Salomo Heinrich Vestring), ning *studiosus* Johann Hornungi.

Kui Tartusse saadeti seesama Eestimaal korduvalt üle vaadatud käsikiri B, said Liivimaa kolleegid ühtlasi võimaluse tutvuda Himseli ääremärkustega. Kas on võimalik, et kui Hornung ja Liivimaa ülemkonsistoorium kiitsid B. J. H. grammatilisi tähelepanekuid, pidasid nad silmas just neid kommentaare?

Bengt Johann Himseli märkused agenda tõlke käsikirjas

Bengt Johann Himsel (1663–1706) oli sündinud Tallinnas, kus tema isa Gebhard Himsel oli linnaarst ja gümnaasiumi matemaatikaprofessor. Ta oli 1680. aastate algul ka ise Tallinna gümnaasiumis õppinud ja suundunud siis Saksamaale, kus asus 1683. aasta suvel Jena ülikoolis teoloogiat õppima. Pärast õpinguid naasis ta Eestimaale ning sai siin 1689. aastal Anna ja 1692. aastal Vigala pastoriks. (Tering 2018: 391)

Himsel on käsikirja B teinud parandusi ning lisanud kommentaare. Ta on muu hulgas lähtunud keelelistest põhimõtetest, mida Hornung oma 1696. aasta märgukirjas tema nimega seostas: ta on parandanud nii põhiarvsõnale järgneva nimisõna arvu (lk 6) kui ka verbikonstruktsioone, eriti *saama*-konstruktsioone (nt lk 70: *Jummäl ... tohb pro sahb tohma*). Et aga Hornung ja Liivimaa ülemkonsistoorium tõstavad esile just Himseli keelisi tähelepanekuid, esitan järgnevas kõik märkused, mida käekirja alusel saab talle omistada, koos tekstikohaga, mille kohta märkus käib, üldjuhul selle algsel, Gösekeni kirjutatud kujul.

Lk 5: Uskut sinna Jesusse Christusse sisse, Jummala aino Poja meye Jssanda, ke on sahtetut Põhast Waimust, Jlmale tulnut Mariast puchtast Neitzist, kannatanut Pontiusse Pilatusse all, Risti (Puh) **pehle**⁵ pohtut, surnut, mahhamattetut [---]
Himsel: **pehle** könnte gar weggelaßen werden '*pehle* võiks päris ära jätta'.

Lk 6: Sihß küssip Prester Lapse Nimme jerrel, kastap **se** Lapse Pehha kolm kord Wee ka, nink ütlep.
Himsel: **se** scheint überflüssig zu seyn 'se paistab olevat üleliigne'.

Lk 13: Tahhat sinna lebbi Jummala Armo kindla nink ilmapetlikko Südda ka se wasto wöttetut Öppetusse nink Usko sees kindel jehma keike sinno Ello Aijal nink sesamma sees iggapehw kaßwama, nink **Jummala puchta Sanna sees hendes ussinast harjama**?⁶
Himsel: **harrida**, wiewohl die Phraseologie: **ennast Jummala pähl**, oder **Sanna sees harrida** hart und ungewöhnlich zu seyn scheint '*harrida*, kuigi väljend **ennast Jummala pähl** või **Sanna sees harrida** tundub olevat kohmakas ja ebaharilik'.

Lk 15: Kuß **seisap se kirjotatut**?
Himsel: **seisap kirjotut** ist ein germanismus '*seisap kirjotut* on germanism'.

Lk 15: Tahhat sinna sesinnase Usko Tunnistusse pehl ristitut **sahda**?
Himsel: vel **saja** so mehr in usu ist 'või *saja*, mida kasutatakse rohkem'.

Lk 16: Meye pallume nühdn nink iggal Ajal, eth temma sind **sehl sees** tahhax kin-nitama nink hoidma, nink sind wihmati laskma se iggawesse Taiwa Röhmo nink Önnistusse perrandama.
Himsel: **sinna jures, sähl sees** videtur esse germanismus '*sinna jures, sähl sees* näib olevat germanism'.

⁵ Siin ja edaspidi artikli autori esiletõstud, mis on lisatud lugeja tähelepanu juhtimiseks kõnealustele eesti sõnadele ja ühenditele.

⁶ Arvatavasti Zimmermann on lause lõppu parandanud järgmiselt: „[---] nink Jummala puchta Sanna pääl [?] hendes ussinast harjada?”

Lk 31: Perrast woip Prester **piddada nisugguset Mainizusset**, Tennamisset nink Palwet se Wihsi jerrel, kudt nühd tülleüldeß prukitaxe.

Himsel: *Mainizufset piddama* scheint ein germanismus zu seyn 'Mainizufset piddama näib olevat germanism'.

Lk 54: Minna aggas ütlen teile: Ke hennast [?] omma Naisest lahhutap (kuß mitte Hohrusse perrast) nink wottap töise, se **rikkutap** erra se AbbiEllo, nink ke erra-lahhutatut koßip, se rikkutap kahß erra se AbbiEllo.

Himsel (vastuseks Göseken noorema kommentaarile, vt eespool): *rickuma* et neutrum et activum est 'rickuma on nii neutraalne kui ka aktiivne [verb]'.

Lk 61: Uskut sinna, eth Jummal sel **Jütlusse Ammetil** Meelewalda andnut on, omma Koggodusse sees, lebbi temma põha Sanna nedt Pattut andix anda?

Himsel: *omma Sanna Sullaßille* Ratio der Kranke mochte nicht verstehe[n] was es sey *Jutluße amit* 'omma Sanna Sullaßille, põhjendus: haige ei pruugi aru saada, mida *Jutluße amit* tähendab'.

Lk 62: Kuß se Prester moistap, eth se Haige ommeti **hendes weel kurbastap**, nink mitte woip Rahwul olla, woip temma weel selsinnasel kombel tedda tröstida.

Himsel: *weel kurb on*, denn *kurbastama* hat transitivam significationem, und *ennast kurbastama* videtur germanismus esse 'weel kurb on, sest *kurbastama* on transitiivse tähendusega ja *ennast kurbastama* näib olevat germanism'.

Lk 63: [---] sest sedda ep woip üxkit öigest tehha, echk sesinnase Sacramenti ausast wasto wottada, kudt üx issuwa Hing, ke **hendes kartap** Jumjala Wihha nink Surma ees [---]

Himsel: *ennast kartap* est germanismus 'ennast kartap on germanism'.

Lk 65: Kuß se sündinut on, woip se Prester tahß se Haige mainizeda, eth temma hendes koggones Jumjala Hohlex annap, nink lassep tedda hennesse ka tehha, meß temma tahhap, olko, eth temma tedda tahhap sihn Jlma seest errakutzuda, echk weel **laskma** ellada.

Himsel: *lasta* propter praecedens verbum *tachtma* 'lasta, eelneva verbi *tachtma* tõttu'.

Lk 70: Nedt Jnnimesset, kumbat sihs ellawat, ep peawat mitte enne **walmit** ollema, kudt nedt, kumbat ammo enne surnut ommat.

Himsel: *walmis*, adverbialiter 'walmis, adverbina'.

Lk 76: Jnnimenne ep teh omma Aiga mitte, erraniß kudt Kallat pühdtut sahwat kahljoliikko Öngke ka, nink kudt Linnut **Pühdusse Keele** ka pühdtut sahwat, ninda sahwat kahß Jnnimesset errawöttetut kurjal Ajal, kuß se ruttoliikkult nende pehle tullep.

Himsel: was *Püduße keel* heiße verstehet der Bauer nicht, an statt deßen spricht er *Paila ka* 'talupoeg ei saa aru, mida *Püduße keel* tähendab, selle asemel ütleb ta *Paila ka*'.

Lk 79: [---] nink Jummalast armolisse Andix Andmisse palluda, ke mitte tahhap ühhe aino Pattuse Surma, erraniß eth tema **hendes** ümberpöhrap nink iggawest ellap. Himsel: **ennast** ist hier unnohtig 'ennast on siin tarbetu'.

Lk 90: [---] nink saht meit wihtsel Pehwal sesinnase heddalikko Jlma seest errapehtma, nink meit sinno jure iggawesse Taiwa Röhmo sisse wotma, kussa meye sinno **kihtusse iggawest sahme teutma**, Amen. Himsel: **Jummala kituse teutma**, ist fremd, mogte heißen **teielikult kihtma** 'Jummala kituse teutma on võõras, võiks öelda **teielikult kihtma**'.

Lk 93: Kinnita, **pohjata** nink trösti tedda temma raske Kiusatuße sees [---] Himsel: das wort **pohjama** kompt mir sehr ungewohnt vor 'sõna **pohjama** tundub mulle väga harjumatu'.

Lk 95: Sahta hehx nink eddeßpitte keik ausat Koggodusset nink Sehdusset, eth nemmat **keike Aßjade ees siggiwat**, sinno põha Nimme Auwux, Kunninga nink JssaMah Tenistussex nink Kaßwux, kahß ühhe iggalikko hehx. Himsel: **siggima keike asja ees**, das verstehe nicht was das seyn soll. soll es seyn vor allen dingen, so ist diese Redens art ein germanismus, konnte heißen **keike ennamist** 'siggima keike asja ees – ma ei saa aru, mida see peab tähendama. Kui see peab tähendama 'ennekõike', siis on see väljend germanism, võiks öelda **keike ennamist**'.

Nagu näha, on nendes märkustes tähelepanu juhitud germanismidele ja harjumatutele väljenditele ning soovitatud talupoegadele arusaadavamalt sõnastust. Need tähelepanekud on igati kooskõlas põhimõtetega, mida propageerisid samal ajal Liivimaal tegutsenud noored hea keeleoskusega pastorid. Riias välja antud raamatute tundmisele viitab ka Himseli märkus ühes Uue Testamendi tõlkekatkes, mille ta on ilmselt kirja pannud 1690. aastate lõpul (Tafenau 2006: 282). Pealegi oli ta õppinud Tallinna gümnaasiumis, kus sama aja paiku või õige pisut varem õppis sõpruskond, kelle hulka kuulusid nii Bengt Gottfried Forselius, Johann Hornung kui ka Adrian Virginus (Pöldvee 2024). Himselit pole allikates selle sõpruskonna liikmena teadaolevalt küll mainitud, kuid kindlasti oli ta nendega tuttav ja nende keelevaadetega kursis.

Kas Himseli märkusi käsikirjas B võiks pidada grammatilisteks tähelepanekuteks, mida nii Liivimaa ülemkonsistorium kui ka Hornung kiitsid, jääb siiski kindla vastuseta. Võib öelda, et märkused on keeleliselt põhjendatud, kuid need on anoniimsed ja neile pole lisatud isegi initsiaale. Võimaliku õpingukaaslasena võis Hornung küll ta käekirja ära tunda ja selle põhjal märkused talle omistada, kuid sama hästi võis Himsel siiski oma tähelepanekud ka süsteemsemalt eraldi kirja panna. Selisel juhul jääb ainult loota, et need on õnneliku juhuse läbi veel kusagil säilinud ja ootavad leidmist.

Kokkuvõtteks

Võrreldes suurte lahkkelidega, mis tekkisid 1680. aastate lõpus tallinnakeelse Uue Testamendi trükiväljanduse seadmise pärast, kulges 1699. aastal Tallinnas ilmunud agenda tõlkimine suhteliselt valutult. Esialgu oli ilmselt harjumatu, et tõlkida tuli rootsi keelest, mida kõik vaimulikud ei osanud, mistõttu oli võimalike tõlkijate ring piiratud. Enamik Eesti- ja Liivimaa pastoreid olid saksa emakeelega, kuid oodatud saksakeelset tõlget, millele toetudes eestikeelset tõlget parandada, ei tulnud niipea. Mingit tuge võidi saada soomekeelsest tõlkest, mis valmis rootsikeelsest originaalist vaid veidi hiljem.

Säilinud käsikirjades peegeldub hästi Eestimaa tehtud tõlketöö. Liivimaal valmistatud tõlge, mille Johann Hornung puhtalt ümber kirjutas, saadeti olemasolevatel andmetel Tartusse tagasi, kuid selle praegune asukoht on teadmata, võib-olla pole see säilinudki. Liivimaa tõlkest on ilmselt siiski jälgi käsikirjas B, sest selle järgi, mis on tõlketöö kulgemise kohta teada muudest dokumentidest, peaks viimane parandustering sisaldama neid kohendusi, mis tehti Eestimaa konsistooriumi tõlke võrdlemisel Liivimaalt saadud tõlkega. Kes need parandused tegi, jääb praegu lahtiseks, sest tundub, et see polnud keegi neist, keda on muudes dokumentides tõlketööga seostatud.

ARHIIVIALLIKAD

Rahvusarhiiv (RA)

EAA.1187 – Eestimaa konsistoorium

Rootsi Riigiarhiiv (SRA)

Bibliographica

Livonica II

KIRJANDUS

Annus, Endel (toim) 2000. Eestikeelne raamat 1525–1850. (Eesti retrospektiivne rahvusbibliograafia 1.) Koost Tiina Aasmann, E. Annus, Ülvi Kalpus, Pärja Miljan. Tallinn: [Teaduste Akadeemia Kirjastus].

Eesti keelemõte 2023 = See kuningas sest auvust, põrgukonn ja armutaim. Eesti keelemõte 1632–1732. Koost Kai Tafenau, Kristiina Ross ja Aivar Põldvee. Toim K. Tafenau. Tallinn: EKSA.

Hand-Bok 1693 = Hand-Bok, Ther uti är författat, huruledes Gudztiensten, med Christelige Ceremonier och kyrckioseder, uti våra Swenska Församlingar skal blifwa hållen och förhandlad. Förbättrad och förmehrad i Stockholm år 1599. Öfwersedd år 1608. Och numera efter nyja kyrckieordningen inrättad år 1693. Stockholm: Burchardi tryckieri.

Hand-Buch 1708 = Hand-Buch, Worinnen verfasst ist, welcher gestalt Der Gottes-Dienst mit Christlichen Ceremonien und Kirchen-Gebräuchen in unseren Schwedischen Versammlungen gehalten und verrichtet werden soll. Verbessert und vermehret in Stockholm, im Jahr 1599. übersehen im Jahr 1608. und nunmehr nach der neuen Kirchen-

Ordnung eingerichtet im Jahr 1693. Aus dem Schwedischen in das Teutsche übersetzt im Jahr 1708. Cum Gratia et Privilegio Sac. Reg. Majest. Speciali. Riga: Georg Matthias Nöller.

Käsi-Kiria 1694 = Käsi-Kiria, Josa käsitetty on, Cuinga Jumalan-Palwelus, Christillisten Ceremoniain ja Kircon-menoin canssa, meidän Seuracunnisam pidettämän ja toimitettaman pitä. Parattu ja enätty Stockholmis Wuonna 1599. ylitzen catzottu Wuonna 1608. Ja wielä enämmin uuden Kircko-Ordningin jälken ojettu, Wuonna 1693. Uloskäy nyt Suomexi, hänen Cuning:^{sen} Majj:^{tins} Armolisella erinomaisella Privilegiumilla. Turku: Johan Winter.

Kässi-Ramat 1699 = Kässi-Ramat, Kumma sisse on kokkopantut, Kuida Jummalatenistust, CHristlikko Kombede nink Kirko-Wiside ka meie Ma Koggoduste sees peap peetama nink techtama. SäduT Tokolmi Linnas ue Kirko-Sädust möda selle 1693. Aastal. Tallinn: Christow Prendeke.

Piiblikonverentsid 2003 = Piiblikonverentsid ja keelevaidlused. Põhjaeestikeelse Piibli tõlkimise ajaloost (1686–1690). Allikapublikatsioon. (Ex fontibus Archivi Historici Estoniae.) Koost Leino Pahtma, Kai Tafenau. Toim Jürgen Beyer. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv.

Põldvee, Aivar 2024. „Noored eestlased” Rootsi aja lõpul. – Keelde. Keelel. Keelest. Pühendus-teos Külli Habichtile 60. sünnipäevaks. (Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised 84.) Koost Külli Prillop, Annika Viht. Tallinn: EKSA, lk 159–183.

Rohkas-Grahmata 1708 = Rohkas-Grahmata Kurrâ sarakstihts irr, us kahdu Wihsi Tai DEewa-Kalposchanai, ar Kristigahm Ceremoniehm un Basnizas-Eeraddumeem, eeksch muhsu Sweedru-Walstes Draudsehm buhs noturretai un padarritai tapt. Labbaki istaisita un wairota, Stakalmê, Gaddâ 1599. pahrluhkota Gaddâ 1608. Un taggad pehz jaunahs Basnizas-Likkumo-Grahmatas islihdsinata Gaddâ 1693; un Latweescho Wallodâ istul-kota Gaddâ 1708. Riga: Georg Matthias Nöller.

Ross, Kristiina 2023a. Eesti kantslei- ja ametikeele võimalikust algusest. – Muutused, ümberkorraldused, uuendused. Varauusaja arengujooned Eesti- ja Liivimaal 1520–1800. (Acta Universitatis Tallinnensis. Humaniora.) Koost Marten Seppel, Madis Maasing. Toim Kai Tafenau. Tallinn: TLÜ Kirjastus, lk 358–379.

Ross, Kristiina 2023b. Keelemõtte avaldumine laulutõlgetes: see kuningas sest auvust, põrgukonn, armutaim ja hiirekõrvul viigipuud. – See kuningas sest auvust, põrgukonn ja armutaim. Eesti keelemõte 1632–1732. Koost Kai Tafenau, K. Ross, Aivar Põldvee. Tallinn: EKSA, lk 391–442.

Tafenau, Kai 2006. Eestikeelsetest Uue Testamendi tõlkekäsitajadest Ajalooarhiivis. – Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil. II kd. (Eesti Ajalooarhiivi toimetised 12 (19).) Koost Enn Küng. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, lk 241–294.

Tafenau, Kai 2011. *Ex ignorantia linguae ridiculus sensus*. Eestikeelsete tekstide kriitikast 17. sajandi lõpul. – Lugemise kunst. (Eesti Rahvusraamatukogu toimetised 13. Raamat ja aeg 2.) Koost Piret Lotman. Toim Siiri Lauk. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, lk 123–150.

Tering 2018 = Lexikon der Studenten aus Estland, Livland und Kurland an europäischen Universitäten 1561–1800. (Quellen und Studien zur baltischen Geschichte 28.) Koost Arvo Tering, Jürgen Beyer. Köln–Weimar–Wien: Böhlau.

Westling, Gustaf Oskar Fredrik 1900. Mittheilungen über den kirchlichen Cultus in Ehstland zur Zeit der schwedischen Herrschaft. Kirchengeschichtliche Studie. – Beiträge zur

Kunde Ehist-, Liv- und Kurlands, hrsg. von der Ehstländischen Literärischen Gesellschaft.
5. kd. Reval: Verlag von Franz Kluge, lk 270–302.

Kai Tafenau (sünd 1975), PhD, Rahvusaarihiivi teadus- ja publitseerimisbüroo toimetaja
(Nooruse 3, 50411 Tartu), kai.tafenau@ra.ee

On the translation of the agenda (*Kässi-Ramat*) printed in Tallinn in 1699

Keywords: historical linguistics, history of written Estonian, translation, manuscripts

This article provides an overview of the translation process of the Estonian-language agenda, a handbook for church services, printed in Tallinn in 1699. It also introduces two surviving translation manuscripts housed in the National Archives of Estonia in Tartu. The translation was based on the new Swedish-language church agenda published in 1693 in connection with the Swedish Church Law of 1686. The task of translation was to be carried out collaboratively by the clergy of Estonia and Livonia, who had recently been at odds over the Estonian language used in church texts (such as the Bible, hymns, etc.). According to a decree issued in 1694 by Swedish King Charles XI, the Consistory of Estonia was to prepare the translation, which would then be reviewed by the Supreme Consistory of Livonia. Once consensus on the translation was reached, the king would provide funding for printing.

Initially, Estonian pastors proficient in Swedish prepared a draft translation, the cleanly rewritten version of which has survived (referred to as Manuscript A). The second surviving manuscript (Manuscript B) contains corrections made during two rounds of editing conducted in Estonia. This is likely the same manuscript that the Estonian Consistory sent to the Supreme Consistory of Livonia for review at the beginning of 1696.

As the Supreme Consistory of Livonia was dissatisfied with the translation they received, their skilled linguists prepared an alternative version, which was sent back to Estonia for review later that same year. This version was cleanly rewritten by Johann Hornung, the author of an Estonian grammar and a well-known language reformer. The Estonian clergy were then tasked with comparing the two manuscripts and, where necessary, revising their translation based on the Livonian version. By the autumn of 1697, when the Supreme Consistory of Livonia requested their manuscript back, the work had not yet been completed. The revisions based on the Livonian translation were apparently incorporated into Manuscript B. Subsequently, the manuscript received from Livonia was returned to the Supreme Consistory of Livonia, but its further fate remains unknown.

Kai Tafenau (b. 1975), PhD, National Archives of Estonia, editor at the Research and Publishing Bureau (Nooruse 3, 50411 Tartu), kai.tafenau@ra.ee